

Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland en Vlaanderen¹

Paul Lucardie

ABSTRACT

Populist parties are often associated with extremism. However, the term 'extremism' is usually ill-defined and value-laden. Conceptual analysis will help to define populism as well as extremism in a more precise and value-neutral sense. Empirical analysis of the programmes of six Dutch and three Flemish parties suggests that populism does not entail extremism, even if it can be combined with it. The Centre Party and Centre Democrats as well as the Socialist Party and the Flemish Bloc may have displayed extremist as well as populist tendencies at some point. Yet the (more or less) populist parties Liveable Netherlands (*Leefbaar Nederland*), the List Pim Fortuyn, the Freedom Party, the movement Proud of the Netherlands (*Trots op Nederland*) and the List Dedecker should not be considered extremist.

KEYWORDS: Extremism, populism, political parties, democracy

---

1. Inleiding

Met het toenemend electoraal succes van partijen als de Lijst Dedecker, de Partij voor de Vrijheid en de United Kingdom Independence Party neemt de belangstelling van wetenschappers en journalisten voor hen toe – maar ook de verwarring. Zijn het rechts-extreme, of rechts-populistische partijen, of eigenlijk persoonsgerichte bewegingen zonder enige ideologie? Het antwoord op deze vraag heeft zowel wetenschappelijke relevantie als politieke consequenties. De termen 'extremisme' en 'populisme' worden niet alleen in wetenschappelijke analyse maar ook in het politieke debat gebruikt, en meestal met een negatieve lading. Extremisme is een stigmatiserend 'politischer Kampfbegriff', naar de woorden van Uwe Backes en

Eckhard Jesse (1985, p. 21). Een politicus die zichzelf een extremist noemt, tekent zijn eigen doodvonnis, zoals de Amerikaanse senator Barry Goldwater in zijn campagne voor het presidentschap in 1964 moest ervaren. Nadat hij had verklaard: “extremism in the defense of liberty is no vice”, vielen alle media over hem heen en leed hij de grootste electorale nederlaag uit de Amerikaanse geschiedenis (Perlstien, 2001, p. 392). In (beduidend) mindere mate geldt dit ook voor populisme.

Des te meer reden, zou men denken, om in het wetenschappelijk vertoog zorgvuldig met deze termen om te springen. Toch gebeurt dat vaak niet. Veel wetenschappers volstaan met een weinig samenhangende opsomming van kenmerken waaraan een extremistische beweging zou voldoen (zie ook Mudde, 2000, pp. 10-11). In dit artikel wordt geprobeerd meer systematisch beredeneerde definities van de begrippen extremisme en populisme te geven, waarbij vier verschillende (sub)typen van populisme onderscheiden worden. De definities worden vervolgens toegepast op oude en nieuwe partijen die in de wandel vaak populistisch en soms (ook) extremistisch genoemd worden: de Centruumpartij en Centrumdemocraten, Leefbaar Nederland, de Lijst Dedecker, de Lijst Pim Fortuyn, de Partij voor de Vrijheid, de Socialistische Partij, Trots op Nederland en het Vlaams Belang (voorheen Vlaams Blok). Als leidraad of werkhypothese voor dit verkennende onderzoek dient de stelling van Andreas Schedler dat populistische partijen zich positioneren tussen extremistische antisysteempartijen en gevestigde partijen in (1996).

2. Extremisme: een begripsbepaling

Hoewel de term ‘extremisme’ al in de negentiende eeuw gebruikt werd, diende hij toch vooral in de twintigste eeuw om communisme en fascisme mee aan te duiden – en af te doen – zoals Backes laat zien in zijn grondige begripsgeschiedenis (2006). Ook nadat de term ingang had gevonden in de politieke en sociale wetenschappen, bleef hij in veel gevallen een polemische klank behouden. Dat maakte het er niet gemakkelijker op om overeenstemming over een definitie te bereiken – en die is er dan ook niet. Globaal vallen in de literatuur drie soorten definities te onderscheiden.

In de eerste plaats werd de term *ex negativo* omschreven, als “Gegenbegriff zur freiheitlichen Demokratie” (Backes & Jesse, 1987, p. 19), “anti-democratic world views” (Canetti-Nisim, 2004, p. 40), “violation, through action or advocacy, of the democratic process” (Lipset en Raab, 1971, p. 428), “opposition, in terms of ideas or actions, to the fundamental values or institutions of the democratic regime” (Mudde, 2002, p. 135; vgl. Mudde, 2007, pp. 24-25). Deze opvatting lijkt nog een erfenis van de Koude Oorlog. De vijanden van het heersende regime worden *a*

priori als extremisten beschouwd, want ‘ons’ systeem is immers het ideale midden, de maatstaf aller dingen. Een politiek waardeoordeel wordt zodoende via een schijnbaar objectieve definitie de wetenschap binnengesmokkeld. Max Weber zou zich in zijn graf omdraaien – deze pionier van de sociale en politieke wetenschappen noemde immers al een eeuw geleden de vermenging van wetenschappelijke uiteenzettingen over feiten met waardeoordelen “eine der zwar noch immer verbreitetsten, aber auch schädlichsten Eigenarten von Arbeiten unseres Faches” (Weber, [1904] 1968: p. 197). Daar komt bij dat deze definitie *a priori* uitsluit dat er democratische extremisten kunnen bestaan. Dat is bijna een gotspe, aangezien de term ‘extremisme’ – of een equivalent daarvan zoals ‘ultracisme’ of ‘radicalisme’ – in de negentiende eeuw niet zelden juist werd gebruikt om democraten aan te duiden, die toen in veel landen nog een revolutionaire minderheid vormden (Backes, 2006, pp. 112-130).

In de tweede plaats wordt extremisme vooral als strategie of als psychologische dispositie opgevat. Extremisten zijn onverdraagzaam, gepassioneerd, compromisseloos en bereid geweld te gebruiken, wat hun doel ook moge zijn (Kaldor en Muro, 2003, p. 152; Nozick, 1997, pp. 296-299; Akoun *et al.*, 1979, p. 132). Christendemocraten en sociaaldemocraten die zich met geweld verzetten tegen de nazidictatuur worden dan per definitie ook als extremisten beschouwd, terwijl principieel geweldloze anarchisten evenals uit opportunisme geweldloze neofascisten niet extremistisch genoemd mogen worden. Deze definitie lijkt wel bruikbaar voor een politiechef die elke gewelddadige inbreuk op de openbare orde moet bestrijden, maar niet per se voor een politieke wetenschapper die politieke bewegingen en ideologieën wil begrijpen.

Enkele wetenschappers betraden daarom een derde weg, die een waarde vrije begripsbepaling moest opleveren. Zij omschrijven extremisme als afwijzing van het heersende systeem, wat dat ook moge zijn: ‘anti-system value sets’ (Ignazi, 2003, p. 30) of ‘a challenge to the existing rules and values of politics’ (Galeotti, 2001, p. 122). Deze opvatting lijkt waarde vrij – maar is ze dat ook? Ze plaatst anarchisten en neonazi’s in dezelfde categorie als bijvoorbeeld Aung San Kyi die liberaal-democratische idealen verdedigt tegenover de Birmese militaire dictatuur; of Dittrich Bonhoefer en *Die Weisse Rose* die zich verzetten tegen Hitlers totalitaire en moorddadige regime. Dit is een vorm van relativisme die tegen elke morele intuïtie ingaat.

Mede om die reden heeft Backes in zijn latere werk een andere opvatting ontwikkeld, waarin hij in zekere zin de negatieve definitie van extremisme aanvult met een positieve – en deze zodoende waarden neutraal maakt. Naast antidemocratisch extremisme onderscheidt hij een democratisch extremisme – onder meer belichaamd door anarchocommunisme (Backes, 2006, pp. 240-244). Wat beide extremismen gemeen hebben is een afkeer van pluralisme en constitutionalisme, de *checks and balances* van de liberale rechtsstaat. Die rechtsstaat kan dan ook als *regimen mixtum*

oftewel *Mischverfassungsstaat* beschouwd worden: een staat die democratische en aristocratische (of oligarchische) en soms monarchische elementen verenigt. Extremisme is dus de tendens om één van deze elementen absoluut te stellen en de andere te elimineren. Ideologisch pluralisme moet wijken voor monisme. Zo willen fascisten en nationaalsocialisten de democratische elementen elimineren en alle macht concentreren in handen van een autoritair (monarchisch) leider en een nationale of raciale (aristocratische) elite. Anarchisten en radencommunisten willen juist de elite elimineren en de macht verdelen over volksvergaderingen of arbeidersraden waar (in theorie althans) iedereen evenveel te zeggen heeft.

Deze definitie van Backes lijkt me de meest bruikbare voor een politicoloog die ongereflecteerde partijdigheid zoveel mogelijk wil vermijden zonder in ethisch relativisme te vervallen. Ze is bovendien te verbreden: niet alleen staatkundig maar ook religieus extremisme kan op deze wijze omschreven worden. Een religieus extremist wijst eveneens ideologisch pluralisme af en zou met hulp van de staat graag één godsdienst aan allen opleggen. Nagenoeg elke politieke familie kent wel een extremistische tak: marxisme-leninisme en radensocialisme in de socialistische familie, anarcholiberalisme in de liberale familie, autoritair corporatisme en theocratisch calvinisme in de christelijk-conservatieve familie – en mogelijk fascisme in de populistische familie. Dat laatste hangt natuurlijk af van de definitie van populisme.

3. Populisme: een begripsbepaling

Populisme wordt ook op uiteenlopende manieren omschreven, variërend van een bepaalde politieke stijl of retoriek tot een bepaalde ideologie. Toch lijkt zich onder politicologen langzamerhand een voorzichtige consensus af te tekenen dat populisme weliswaar ook een bepaalde stijl met zich mee brengt maar toch vooral als ideologie beschouwd moet worden. Het is echter geen complete ideologie, zoals liberalisme of socialisme, maar een partiële of ‘dunne’ ideologie (Akkerman, 2003, p. 150; Fieschi, 2004; Mudde, 2004, p. 544; Stanley, 2008; Taggart, 2000, pp. 3-4). Vaak wordt een dunne ideologie vastgeplakt aan een ‘dikke’ ideologie of elementen daaruit. Zo kan populisme gecombineerd worden met liberalisme, conservatisme, nationalisme (zelf ook een dunne ideologie genoemd), socialisme en fascisme. Die combinaties leveren dan ook verschillende typen populisme op: liberaal, conservatief, nationaal, sociaal en fascistisch populisme. Indien we de metafoor van de politieke familie willen gebruiken, zouden we van een losse familie kunnen spreken waarvan de leden weinig met elkaar gemeen hebben en waarvan de nakomelingen meer met de verschillende schoonfamilies dan met elkaar optrekken. Cas Mudde gaat nog een stap verder en onderscheidt (ten minste) drie verschillende families: een radicaal-rechtse of nationaal-populistische, een neoliberale en een linkse of

sociaal-populistische familie (Mudde, 2007, p. 30). We zullen hieronder zien of deze driedeling zinvol toegepast kan worden op partijen in de Lage Landen.

Als kern van de populistische ideologie wordt doorgaans de tegenstelling tussen de politieke elite (het establishment) en het volk gezien; daarover lijken de meeste politicologen het wel eens. Wel zijn er belangrijke nuanceverschillen in de uitwerking van dit begrip te bespeuren. Margaret Canovan, een pionier op dit gebied, wees op een ideologische tegenstelling tussen volk en elite in haar definitie van populisme als ‘an appeal to “the people” against both the established structure of power and the dominant ideas and values of society’ (1999, p. 3). Mudde, maar ook andere wetenschappers als Jan Jagers, Ben Stanley en Kirk Hawkins, voegen daar aan toe dat populistten ‘het volk’ als een homogene en ethisch zuivere, ‘ingode’ gemeenschap zien tegenover een ‘corrupte’ en ‘inslechte’ elite (Hawkins, 2009, p. 1043-1044; Jagers, 2006, p. 60; Mudde, 2007, p. 23; Stanley, 2008, p. 102). Populisten keren zich tegen de elite maar bovendien keren ze zich vaak tegen andere buitenstaanders of ‘outgroups’, zoals immigranten en (andere) etnische minderheden, die ze niet tot het ‘heartland’ van het ‘eigen volk’ rekenen, zo benadrukt Paul Taggart (2000, pp. 95-98).

Al deze toevoegingen kunnen naar mijn mening het begrip ‘populisme’ echter te veel beperken. Populisten wijzen niet per se alle dominante waarden en opvattingen af, zoals Tjitske Akkerman opmerkt, maar doorgaans alleen bepaalde denkbeelden zoals multiculturalisme of neoliberalisme, waarbij ze niet zozeer een alternatieve ideologie verkondigen maar meestal een beroep doen op het ‘gezond verstand’ (2003, p. 152). En niet alle populistten beschouwen het volk als een homogene en ‘ingode’ gemeenschap. Pim Fortuyn bijvoorbeeld, die ook door Mudde als populist gezien wordt, onderscheidde naast de elite of ‘bovenklasse’ niet een homogeen volk maar een middenklasse en een onderklasse (Fortuyn, 2001, pp. 27-29, 33, 91; 2002b, pp. 203-204; Mudde, 2004, pp. 541, 543, 549; Mudde, 2007, pp. 32-59). Minder omstreden lijkt dat populistten de elite als een betrekkelijk homogene en ethisch weinig hoogstaande eenheid beschouwen. Daarin verschillen ze van wat men ‘democratische radicalen’ zou kunnen noemen, die eveneens de macht van de heersende ‘regenten’ aan de kaak stellen maar niet alle regenten over één kam scheren (Lucardie, 1994, pp. 218-221). In Nederland waren de Politieke Partij Radikalen (PPR) en Democraten 66 voorbeelden daarvan. Er zijn overigens meer verschillen aan te wijzen tussen populisme en democratisch radicalisme (zie ook Barr, 2007). Beide stromingen achten het volk soeverein en ijveren voor referenda en andere vormen van directe democratie, maar plaatsen die in een iets ander kader. Voor de democratische radicalen staan participatie, zelfbestuur en emancipatie van het individu centraal, terwijl populistten de tegenstelling tussen volk en elite in het middelpunt stellen. Niettemin blijkt het onderscheid in de praktijk niet altijd simpel.

Daarbij zou men zwakke en sterke vormen van populisme kunnen onderscheiden, zoals Hawkins doet (2009). Bij sterke populistten zijn moralisme en collectivis-

me duidelijk zichtbaar en expliciet, evenals mogelijk andere secundaire kenmerken zoals charismatisch leiderschap; bij zwakke of gematigde populistten zijn deze kenmerken impliciet of afwezig en domineert vaak een liberaal getint individualisme. Een duidelijk voorbeeld van een sterke populist was volgens de kwantitatieve vertooganalyse van Hawkins de Venezolaanse president Chávez, die 1,9 op een schaal van 0 tot 2 scoorde. De Iraanse president Ahmadinejad en de Amerikaanse president Bush haalden 1,2, de Britse premier Blair 0,3 en de Zweedse premier Persson 0,0 (Hawkins, 2009, pp. 1053-1054). Zoals Hawkins zelf toegeeft, kan de hoge score van Bush echter enige twijfel aan de validiteit van zijn kwantitatieve methode *c.q.* de kundigheid van zijn codeurs wekken (2009, p. 1058).

De hier voorgestelde definities van populisme en extremisme laten de relatie tussen beide begrippen nadrukkelijk open. Populisten kunnen op twee manieren tot extremisme neigen. Wanneer ze de politieke elite willen wegvagen en het volk direct alle macht willen geven – via regelmatige referenda, volksvergaderingen of op een andere wijze – behoren ze tot de democratische extremisten. Willen de populistten echter de politieke elite vervangen door een autoritair charismatisch leider die beweert de volkswil te belichamen, dan moeten ze als antidemocratische extremisten beschouwd worden. De geschiedenis laat meer voorbeelden zien van de tweede dan van de eerste categorie, maar ervaringen uit het verleden bieden weinig zekerheid voor de toekomst. Politicologen als Robert Barr en David Laycock mogen dan twijfelen aan de democratische gezindte van populistische leiders, dat lijkt me toch een empirische kwestie die niet *a priori*, via een definitie, opgelost moet worden (Barr, 2007; Laycock, 2002, pp. 94-129; zie ook Abts en Rummens, 2007). In elk geval is een derde categorie van populistten denkbaar, die extremisme afwijzen en de liberale, pluralistische rechtsstaat althans in grote lijnen accepteren. Schedler richt zijn theoretische beschouwing vooral op deze categorie, al sluit hij geenszins uit dat populistische partijen ofwel ‘normaliseren’ tot gevestigde en gematigde systeempartijen ofwel radicaliseren in de richting van antidemocratisch extremisme (1996, pp. 304-306).

4. Operationalisatie

Als indicatoren voor extremisme worden voorstellen beschouwd om het vigerende staatkundig stelsel te vervangen door een ander, ofwel autoritair-aristocratisch ofwel radicaal democratisch stelsel: bijvoorbeeld invoering van een eenpartijstaat of van een radendemocratie, beperking van het algemeen kiesrecht, vervanging van het gekozen parlement door een corporatief stelsel of een door loting samengestelde volksvertegenwoordiging. Deze voorstellen hoeven niet per se in een sa-

menhangende visie gepresenteerd te worden; extremisme kan ook gefragmenteerd aanwezig zijn.

Populisme wordt hier wel als een min of meer samenhangende visie gezien. Centraal in deze visie staat de tegenstelling tussen volk en elite, die als belangrijkste politiek probleem wordt opgevat. Naast dit primaire kenmerk kan men secundaire kenmerken onderscheiden, die bij de meeste maar niet bij alle populistten te vinden zijn, zoals de opvatting dat volk en elite homogeen zijn en beide bepaalde belangen en een collectieve wil hebben; dat het volk moreel hoger staat dan de elite; dat bepaalde bevolkingsgroepen niet tot het 'echte' volk behoren; en dat 'het gezond verstand' van het volk een betere leidraad vormt voor politieke besluitvorming dan de 'deskundigheid' van de elite. Voorstellen om de macht aan het volk 'terug te geven' via referenda en dergelijke discrimineren niet per se tussen populisme en democratisch radicalisme en behoren dus evenmin tot de primaire kenmerken.

De hier gekozen benadering is kwalitatief en verkennend. Een kwantitatieve inhoudsanalyse of vertooganalyse zoals deze van Hawkins leek niet alleen om praktische redenen – gebrek aan menskracht – minder geschikt. Bepaalde voorstellen kunnen belangrijke indicatoren voor extremisme zijn, ook als ze zelden veel aandacht krijgen in de uitspraken en teksten van een partij. Uitspraken over volk en elite kunnen vaak voorkomen zonder dat de tegenstelling centraal staat in het denken van de partij en haar leiders. Eén uitspraak hierover kan voldoende zijn. Het onderzoeksmateriaal is daarom ook niet heel scherp af te bakenen. In de eerste plaats worden beginsel- en verkiezingsprogramma's geanalyseerd, maar daarnaast worden ook statuten en andere partijdocumenten geraadpleegd, evenals interviews met partijleiders, om na te gaan welke problemen zij centraal stellen. Deze wat eclectische werkwijze past bovendien beter bij de ongelijke ontwikkeling van de te onderzoeken partijen dan een meer systematische analyse zoals bijvoorbeeld Jagers die heeft uitgevoerd op Vlaamse partijen (2006). Langdurig bestaande partijen als Vlaams Blok/Vlaams Belang of de Socialistische Partij bieden een rijkdom aan materiaal, terwijl de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland vooralsnog geen partijbladen of beginselprogramma's hebben gepubliceerd – laatstgenoemde heeft anno 2009 zelfs nog geen verkiezingsprogramma vastgesteld.

5. Drie of vier populistische families?

Populistische partijen kunnen, zoals hierboven al werd aangestipt, in verschillende (deel)families of subtypen ingedeeld worden, naar gelang ze hun populisme combineren met een andere ideologie, zoals nationalisme, liberalisme of socialisme. De partijen die in Nederland en Vlaanderen doorgaans als populistisch worden aangeduid, kunnen – met enige moeite – in deze deelfamilies ingedeeld worden, zoals

hieronder zal blijken. Bij elke partij wordt aan de hand van programma's en andere teksten nagegaan of ze voldoen aan de definities van populisme en extremisme die hierboven gegeven zijn.

5.1. *Nationaal-populistische partijen*

De *Centrumpartij (CP)* en haar opvolger, de *Centrumdemocraten (CD)*, die in de jaren 1982-1986 respectievelijk 1989-1998 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren, voldoen slechts zeer ten dele aan onze definitie van populisme. In de statuten en programma's van beide partijen stonden behoud van de Nederlandse identiteit en cultuur, de eenheid en saamhorigheid van het Nederlandse volk centraal (Centrumpartij, 1982, p. 1; CD, z.j., p. 4; CD, 1994, p. 3). Dergelijke idealen zijn kenmerkend voor nationalisme, maar niet per se populistisch. Wel vonden de leiders van de CP en CD dat de gevestigde partijen deze idealen verwaarloosden en meer hun eigen groepsbelangen dan het nationale belang dienden (zie bijvoorbeeld Janmaat, 1980, p. 5; Janmaat, 1984, p. 5; Konst, 1981). Invoering van een referendum zou hierin volgens hen verbetering kunnen brengen, met name op het gebied van het vreemdelingenbeleid, dat het kernthema van de CP en CD vormde. Het populisme was bij de CP en CD dus hooguit impliciet aanwezig en ondergeschikt aan nationalisme. Beide partijen aanvaardden expliciet de parlementaire democratie – aangevuld met referenda – en distantieerden zich op dit punt duidelijk van de rechts-extreme Nederlandse Volksunie (NVU), waarvan enkele oprichters van de CP wel lid geweest waren (Brants & Hogendoorn, 1983, pp. 18-21). CP en CD zetten zich echter tegen de formele gelijkwaardigheid van alle burgers, een beginsel dat wezenlijk lijkt voor elke vorm van democratie. Met name het voorstel van de CD om overheidsbetrekkingen te reserveren voor burgers die het Nederlanderschap in derde generatie bezitten – en dus zowel tot Nederlander genaturaliseerde immigranten als hun in Nederland opgegroeide kinderen daarvan uit te sluiten – lijkt in strijd met dit beginsel (CD, 1994, p. 6). Men zou het als een stap in de richting van een aristocratisch (en dus rechts) extremisme kunnen zien: op weg naar een etnische aristocratie van 'oude' Nederlandse families – al ging de CD niet zo ver als de NVU (zie over het extremisme van de NVU ook Lucardie, 2002, pp. 69-71).

Het *Vlaams Belang (VB)* wordt niet alleen vaak als populistisch maar ook als rechts-extreem beschouwd (zie bijvoorbeeld Mudde, 2000, pp. 96-115; Swyngedouw, 1998).² Gezien de oorsprong van deze partij lijkt dat laatste ook niet geheel ten onrechte. Het Vlaams Blok, zoals de partij zich vanaf haar ontstaan in 1978 tot 2004 noemde, leek aanvankelijk meer vertrouwen te hebben in een aristocratisch of elitair bewind dan in een vorm van democratie (Mudde, 2000, pp. 112-113; Spruyt, 2000, pp. 24, 84-85). In het beginselprogramma dat in de jaren tachtig niet

wezenlijk gewijzigd werd, preees de partij de “aristocratische idee” en klaagde zij over “het democratisme en de verzieking van het parlementarisme” (Vlaams Blok, z.j., 8). Sinds de jaren negentig omhelst het VB echter de parlementaire democratie, aangevuld met een vorm van directe democratie via bindende “volksraadpleging op volksinitiatief” (Vlaams Belang, 2004a, p. 13; zie ook Spruyt, 2000, pp. 85-94). Daarmee hoopt men de macht terug te geven aan het volk, dat nu in de ogen van het VB niet werkelijk vertegenwoordigd wordt door de “particratie” van de “heersende politieke klasse” (Vlaams Belang, 2004a, pp. 10, 12). Het populisme van het VB bezit nagenoeg alle secundaire kenmerken, zo laat Jagers zien in zijn gedegen analyse van verkiezingsprogramma’s, partijbladen en andere publicaties: het spreekt vaak over “het volk” als een homogene, verstandige, hardwerkende en deugdzaame – zij het soms te goedige – eenheid tegenover een tamelijk homogene en oneerlijke politieke klasse én vreemdelingen die zich niet (voldoende) aanpassen (2006, pp. 205-253).

Populisme wordt ook hier aan nationalisme gekoppeld, zo niet ondergeschikt gemaakt. Het VB noemt zich “een Vlaams-nationalistische partij” die tevens “rechts-nationalistisch” is omdat zij “de vrije mens erkent” en tradities wil respecteren (Vlaams Belang, 2004b; zie ook Van Eycken & Schoeters, 1988, pp. 37-48). Hoewel het VB dus vrijheid van groot belang acht, maakt zijn programma toch een weinig liberale en veeleer conservatieve indruk. Homohuwelijk en abortus kunnen op weinig sympathie bij het VB rekenen. Ook op sociaaleconomisch gebied lijkt de partij geen voorstander van maximale vrijheid, maar wil men de vrije markt “corrigeren” en de Vlaamse industrie beschermen tegen buitenlandse concurrenten (Vlaams Belang, 2004a, pp. 41-42; Spruyt, 2000, pp. 145-176). Extremistische elementen zijn niet geheel verdwenen, zoals VB-kenner Marc Spruyt laat zien: in de Vlaamse republiek die het VB als einddoel voor ogen staat zal het staatsburgerschap voorbehouden zijn aan Vlamingen en aan die immigranten (waaronder eigenlijk ook Walen worden verstaan) die zich niet alleen de taal maar ook de waarden van de Vlaamse volksgemeenschap eigen hebben gemaakt (Spruyt, 2000, pp. 232-234; zie ook Vlaams Belang, 2004a, p. 27). Dat zou tot een etnische aristocratie kunnen leiden waarin immigranten een ondergeschikte positie moeten innemen. Het VB lijkt hierin verwant aan de Nederlandse CD van de jaren negentig.

De *Partij voor de Vrijheid (PVV)* kan met enig voorbehoud eveneens als nationaal-populistisch beschouwd worden. Ze werd in 2006 opgericht door Geert Wilders, die twee jaar eerder de Tweede-Kamerfractie van de liberale Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) had moeten verlaten, vooral naar aanleiding van zijn verzet tegen de toetreding van Turkije tot de Europese Unie (Blok & Van Melle, 2008, pp. 97-121). Zijn populisme is omstreden onder politicologen. Joop van Holsteyn vindt evenals Koen Vossen Wilders “hooguit een halve populist” omdat hij niet uitgaat van een homogeen en zuiver volk (Van Holsteyn, 2005; Vossen, 2009).

Toch trekt de PVV-leider regelmatig van leer tegen de politieke elite van “beroepsbestuurders, beroepsmoslims en klimaatfundamentalisten” oftewel de “partijen-cratie”, “de politieke kaste (..) die vooral met zichzelf bezig is, haar richtingsgevoel heeft verloren en vitale belangen verkwanselt” en niet terugdeinst voor de “uitverkoop van Nederlandse belangen en de eigen Nederlandse identiteit” (PVV, 2008; Wilders, 2005, p. 112; Wilders, 2006, p. 3). In de Tweede Kamer sprak hij over het “morele verval van onze elite” (PVV, 2009b). Dankzij die politieke elite verkeert Nederland al dertig jaar in de ban van multiculturalisme en egalitarisme – dat zijn dus dominante waarden in zijn ogen. Aan de andere kant staan “de gewone mensen die de rekening moeten betalen”, “de burgers”, “het volk”. Die laatste term gebruikt Wilders minder vaak dan de eerste twee – maar hij gebruikt hem wel. In zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* heeft Wilders het over “ons lot als volk in eigen hand nemen” (2005, p. 105). In de Tweede Kamer verklaarde hij in 2009: “het Nederlandse volk is bezig te ontwaken uit een lange linkse nachtmerrie en ik zeg u vandaag: deze elite loopt op haar laatste benen” (PVV, 2009b, p. 3). In een interview met een Duits weekblad zei hij dat “de politieke klasse de band met het volk verloren dan wel opgegeven heeft” (Schwarz, 2007).³ Ongetwijfeld hebben Mudde en Van Holsteyn gelijk wanneer ze stellen dat Wilders te veel liberaal is gebleven om een al te collectivistisch en homogeen begrip ‘volk’ te hanteren. Dat gold eveneens – of nog meer – voor Fortuyn, zoals hieronder zal worden aangetoond, die zowel door Mudde als door Van Holsteyn als populist beschouwd wordt (Mudde, 2004, pp. 541, 543, 549; Rydgren & Van Holsteyn, 2005). Wilders en zijn partij gaan bovendien vrij ver in het streven naar directe democratie: bindende referenda, directe verkiezing van de minister-president, van burgemeesters en mogelijk zelfs van politiechefs en rechters (Wilders, 2005, pp. 128-130; Wilders, 2006, p. 4; PVV, 2006, p. 409).

Wilders koppelt populisme eveneens aan nationalisme, ofschoon hij ook die term afwijst en zich liever “patriot” noemt (Schwarz, 2007). Wilders’ volksbeweging zou “het herwinnen van onze vrijheid centraal stellen omdat het met onze politieke, culturele en economische vrijheid en onafhankelijkheid slecht is gesteld” (Wilders, 2005, pp. 103-104). Bij vrijheid denkt Wilders niet alleen aan de vrijheid van het individu maar ook aan “de vrijheid om als land onze eigen beslissingen te nemen” (Wilders, 2005, p. 104). Daarom verzet de PVV zich tegen overdracht van nationale bevoegdheden aan de Europese Unie en zou zij die Unie willen reduceren tot een economisch samenwerkingsverband (PVV, 2006, p. 410). Ook het verzet tegen immigratie uit “wezensvreemde culturen” en het pleidooi voor vereniging van Vlaanderen en Nederland op grond van gemeenschappelijke taal en lotsverbondenheid duiden op nationalisme (Wilders & Bosma, 2008). De nationale identiteit en onafhankelijkheid lijken inderdaad de belangrijkste waarden voor Wilders en zijn partij, maar blijven gekoppeld aan vrijheid voor het individu. Het is dus een relatief liberaal nationalisme, niet te verwarren met het extreme nationalisme van

fascisten en nationaalsocialisten die nationale belangen boven individuele vrijheid laten prevaleren. Wel kan men daarbij opmerken dat het liberalisme van de PVV weinig consistentie vertoont: ter wille van de vrijheid ijvert de partij voor een drastische beperking van de vrijheid van godsdienst en van meningsuiting voor moslims. Op economisch gebied lijkt de partij evenmin erg consequent in haar liberalisme. Aan de ene kant verzetten ze zich tegen nivellerende belastingen, fiscalisering van de AOW of afschaffing van de hypotheekrenteaftrek (PVV, 2006). In de *Onafhankelijkheidsverklaring* vroeg Wilders aandacht voor de inkomenspositie van de middenklasse, pleitte hij voor afschaffing van het minimumloon en leverde hij kritiek op de “te royale Nederlandse verzorgingsstaat” en het “ten onrechte veel geprezen “Rijnlandse model”” (2005, pp. 108-109). In haar verkiezingspamflet eiste de PVV een forse belastingverlaging voor burgers en ondernemers, lagere benzineprijzen en handhaving van de hypotheekrenteaftrek; maar ook een miljard extra voor AOW’ers (PVV, 2006, p. 408). Ter bestrijding van de crisis bepleitte de partij in 2009 een haast keynesiaans crisisbeleid van vraagstimulering – ze wilde elke volwassene € 400,- uitkeren – en ze verlangde een wet tegen bonussen voor bankmanagers (PVV, 2009a). Afschaffing van het minimumloon stond nu niet meer op de agenda, behoud van de AOW vanaf 65 jaar wel.

Is Wilders een rechts-extremist, zoals soms beweerd wordt, onder meer door onderzoekers van de Anne Frank Stichting Marija Davidovič, Jaap van Donselaar, Peter R. Rodrigues en Willem Wagenaar (2008)? Wilders mag dan regelmatig extreme uitspraken doen, dat maakt hem nog niet tot een extremist in de ideologische zin, zoals hierboven omschreven. Anders dan CD of VB streefde hij niet naar een etnische aristocratie. De ideologie van de PVV lijkt een (niet altijd even coherente) combinatie van nationalisme, populisme en conservatief getint liberalisme, zo men wil neoconservatisme (Vossen, 2009, p. 23) maar heeft weinig gemeen met fascisme of nationaalsocialisme. Wilders mag dan autoritair optreden binnen zijn beweging, er zijn geen aanwijzingen dat hij de liberale rechtsstaat of het parlementair bestel zou willen afschaffen. Zijn voorstellen om de Koran en moskeegebouwen te verbieden en immigratie uit niet-westerse landen te stoppen zullen in een liberale rechtsstaat weliswaar op grote en wellicht onoverkomelijke weerstand stuiten, voorlopig wijst niets erop dat de PVV die te verwachten weerstand wil breken met autoritaire maatregelen die de onafhankelijkheid van de rechter in gevaar zouden brengen. Aan de andere kant gaat haar streven naar democratisering van het politiek bestel niet ver genoeg om van democratisch extremisme te kunnen spreken.

5.2. *Liberaal-populistische partijen*

Volgens Mudde zou men de in februari 2002 opgerichte *Lijst Pim Fortuyn (LPF)* als neoliberaal kunnen beschouwen (2007, p. 30, p. 47). Reeds in de jaren ne-

gentig pleitte Fortuyn voor een “gemoderniseerd liberalisme” (1991, p. 11). Hij zag werknemers als “ondernemers van eigen arbeid” die zich zonder vakbonden en collectieve arbeidsovereenkomsten zouden kunnen redden (Fortuyn, 1995). De LPF nam dat laatste punt in 2003 over (Lijst Pim Fortuyn, 2003, p. 383). Evenals Fortuyn streefde de partij naar legalisatie van soft drugs, maar ze was niet bepaald ‘soft on crime’ (Lijst Pim Fortuyn, 2002: 363; Lijst Pim Fortuyn, 2003, pp. 370-371). Ook het vreemdelingenbeleid zou harder moeten worden. Immigranten moesten zich aan de Nederlandse cultuur aanpassen. Fortuyn wees nationalisme expliciet af, maar zijn hartstochtelijke verdediging van de Nederlandse cultuur en de Nederlandse onafhankelijkheid die bedreigd werd door een “zielloos Europa”, kan toch moeilijk anders dan vanuit nationalisme geïdentificeerd worden (Fortuyn, 2001, p. 105; zie ook Fortuyn, 1997). Dick Pels noemde hem zelfs een volksnationalist (2003, pp. 228-246). Anderen zoals Wim Couwenberg trachtten dit te weerleggen, onder meer met het argument dat Fortuyn geen etnische homogeniteit voorstond (Couwenberg, 2004, pp. 61-62). Dat Fortuyn een populist was, lijkt onomstreden, ook in de ogen van Mudde en Van Holsteyn, ook al gebruikte hij de term ‘volk’ niet vaak – maar wel “de mensen in het land” en “gewone mensen” (zie Mudde, 2004, pp. 541, 543, 549; Rydgren & Van Holsteyn, 2005). Zo vatte hij in 2002 het doel van zijn beweging samen:

“Nederland moet een echte levendige democratie worden van en voor gewone mensen, een afscheid van de elitepartijdemocratie die wij thans kennen die zonder ons over ons beslist. Dat is de opdracht voor de komende vier jaar, niet meer maar zeker ook niet minder” (Fortuyn, 2002a, p. 186).

De LPF formuleerde zijn doelstelling in de statuten op soortgelijke wijze: “de burgers van Nederland intensief te betrekken bij en te laten participeren in allerlei vormen van openbaar bestuur en maatschappelijke organisaties, kortom: het land terug te geven aan de mensen in het land” (Lijst Pim Fortuyn, 2002a, 2.1). Zowel voor de LPF als voor Fortuyn zelf stond de tegenstelling tussen volk en elite dus centraal. Fortuyn wilde de burgers ambtsdragers als burgemeesters, stadhouders (van nieuw te vormen regio’s) en de minister-president laten kiezen, meer contact bieden met volksvertegenwoordigers en laatstgenoemden minder afhankelijk van partijdiscipline maken (2002a, pp. 139-151). Zijn partij voegde aan dit eisenpakket in 2003 nog een raadplegend referendum toe (Lijst Pim Fortuyn, 2003, p. 379). De LPF hield in feite vast aan een *regimen mixtum* met zelfs vrij sterke monarchische elementen (gekozen burgemeesters, stadhouders en minister-president) en kan dus moeilijk van democratisch extremisme beticht worden.

De beweging *Trots op Nederland* lijkt ook liberaal, al is ze wellicht nog te jong – of te vluchtig – om een duidelijke ideologie ontwikkeld te hebben. In september 2007

werd Rita Verdonk uit de fractie van de VVD verwijderd, in oktober 2007 richtte ze de beweging op. Trots op Nederland zou volgens een eerste verklaring een beweging worden die “niet denkt in termen van links of rechts, maar in termen van oud en nieuw” (Trots op Nederland, 2007). In dezelfde verklaring werd gesteld: “De bestuurselite van Nederland heeft haar kansen gehad. Het is de hoogste tijd voor een nieuwe aanpak. Trots op Nederland is de politieke beweging voor de rest van Nederland”; een beweging die “de belangen van de Nederlanders boven de belangen van de partij-bobo’s plaatst” (Trots op Nederland, 2007). Impliciet suggereert Verdonk hier dat de belangen van ‘de Nederlanders’ zo homogeen zijn dat ze door één politieke beweging behartigd kunnen worden. Dat duidt op populisme, zelfs naar strenge maatstaven – antagonisme tussen homogeen volk en verdorven elite. In het programma of visiedocument dat in december 2008 op de website van Trots op Nederland verscheen, is dit populisme minder uitgesproken. Wel werd opgemerkt dat “de bestuurders gewoonweg niet luisteren naar de problemen en ergernissen van alledag zoals de burger die ervaart” (Trots op Nederland, 2008). Om Nederland “echt democratisch” te maken, zouden vaker referenda gehouden moeten worden en zouden de burgers direct de minister-president en hun burgemeester moeten kiezen. Bovendien zouden de burgers via het wiki-systeem, dus via internet elkaar aanvullend en verbeterend, zelf het programma van de beweging gaan maken – al stuitte dat in de praktijk op nogal wat problemen. Zelf accepteerde Verdonk het etiket ‘populist’ ook wel, zij het haast verontschuldigend: “Ik ben er voor het volk. Populist? Daar ben ik trots op. Ik vind het een geuzennaam” (Duk & Sleutjes, 2008). Vossen betitelt de oud-minister als “populist pur sang”, terwijl hij Wilders als hooguit een “halve populist” beschouwt (2009, pp. 21-24). Rechts-extreem kan Trots op Nederland naar de hier gehanteerde maatstaven bepaald niet genoemd worden. Op sociaaleconomisch gebied staat de beweging een liberale aanpak voor: kleinere overheid, minder regels, lagere belastingen. Op sociaal-cultureel gebied propageert ze een meer conservatief beleid, met nadruk op veiligheid, meer handhaven en minder gedogen, een “nuchter milieubeleid” en minder inspraak bij infrastructurele projecten. De beweging wil immigratie beperken tot goed geschoolde immigranten die nodig zijn voor de arbeidsmarkt en tot “echte politieke vluchtelingen”. De islam komt in het visiedocument niet voor. Wel streeft de beweging naar een maatschappij “waarin het karakter van Nederland weer centraal staat” (Trots op Nederland, 2008). Men zou dit een (gematigde) vorm van nationalisme kunnen noemen. De naam van de beweging duidt daar natuurlijk ook op. Voorlopig zou men Trots op Nederland dus kunnen kenschetsen als populistisch, conservatief-liberaal en gematigd nationalistisch. De plaatsbepaling moet wel voorlopig zijn, gezien het prille karakter van de beweging, die nog aan geen landelijke verkiezing heeft deelgenomen en een tamelijk vluchtige structuur bezit: voornamelijk vrijwilligers en donateurs; een bestuur dat in een jaar tijd al door conflicten geplaagd werd en twee keer drastisch vernieuwd werd; en (mede daardoor) een gestaag dalend zetelantal in de peilingen.⁴

Een liberale variant van populisme ontbreekt evenmin in Vlaanderen. In januari 2007 richtte Kamerlid en voormalig nationaal judocoach Jean-Marie Dedecker de *Lijst Dedecker (LDD)* op, nadat hij in oktober 2006 uit de Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD) was gezet na verschillende conflicten met de partijtop (De-weerd, 2007, p. 324). Nog in 2006 zette hij in een boek zijn opvattingen uiteen. Hij hield vast aan het liberalisme en verweet de VLD naar links opgeschoven te zijn (Dedecker, 2006, p. 150). Links liberalisme beschouwde hij als “contradictio in terminis”; voor hem was “rechts liberalisme een pleonasme” (Dedecker, 2006, p. 14). In hetzelfde boek leverde hij bovendien kritiek op de Belgische “particratie” en diverse tekortkomingen van het politieke system, maar ging daarbij niet zo ver als het VB (Dedecker, 2006, pp. 136-144). Ook zijn kritiek op de “multiculturele elite” en de “linkse intellectuele elite” ging minder ver dan die van VB en PVV (Dedecker, 2006, p. 113, p. 150). Evenals Verdonk vond Dedecker echter “populist een geuzennaam” (2006, p. 195).

De LDD won reeds in juni 2007 vier procent van de stemmen en kwam met vijf leden de Kamer binnen. In 2009 haalde de partij bijna acht procent bij de verkiezingen voor het Vlaamse Parlement. In haar beginselverklaring verwees de LDD eerst naar het “gezond verstand” als leidraad voor haar programma (Lijst Dedecker, 2007). De partij wilde in de eerste plaats “de stem van het volk luid laten horen en de belangen van het volk consequent verdedigen” (Lijst Dedecker, 2007). Daarmee suggereerde ze dat de andere partijen dat niet doen. De tegenstelling tussen elite en volk werd echter niet expliciet gemaakt in de beginselverklaring. Dat gebeurde evenmin in het partijprogramma dat de LDD in 2008 vaststelde en ook niet in het programma waarmee ze in 2009 aan de verkiezingen voor het Vlaamse parlement deelnam (Lijst Dedecker, 2008; Lijst Dedecker, 2009). Wel pleitte ze in het partijprogramma voor “het bindend referendum op burgerinitiatief en het wetsinitiatief” (Lijst Dedecker, 2008, p. 5; zie ook Dedecker, 2006, pp. 141-142). Voorts verdedigde ze liberale maatregelen op sociaaleconomisch en fiscaal gebied, een strenger veiligheidsbeleid, beperking van immigratie en een autonoom Vlaanderen, liefst binnen een Belgische confederatie maar desnoods daarbuiten (Lijst Dedecker, 2008; Lijst Dedecker, 2009). Zoals bij Trots op Nederland lijkt het liberale populisme van de LDD nog in staat van ontwikkeling.

5.3. *Sociaal-populistische partijen*

De Socialistische Partij (SP) wordt als sociaal-populistisch gekenschetst door Luke March en Cas Mudde (2005, p. 35; zie ook Mudde, 2007, p. 30). Dit lijkt plausibel voor de jaren negentig, maar minder voor de jaren daarvoor en daarna. De SP werd in 1971 als Kommunistiese Partij Nederland (marxisties-leninisties) opgericht door studenten en arbeiders die de Communistische Partij Nederland (CPN) te weinig re-

volutionair en te weinig orthodox in de leer vonden en inspiratie zochten in het werk van de Chinese leider Mao Dze Dong (Voerman, 1987, pp. 124-132). Reeds in haar beginselprogramma van 1974 noemde de SP zich “de partij van de gewone mensen” die “wat onder de mensen leeft, [wilde] bundelen tot een allesomvattende strijd voor het socialisme” (SP, 1974, pp. 4, 9). Tezelfdertijd wilde de partij de arbeiders eigenaar van hun bedrijven maken en de economie volgens plan besturen (SP, 1974, p. 7). Terwijl het maoïsme, vervolgens het leninisme en ten slotte ook het marxisme langzamerhand uit de programma’s en andere partijdocumenten verdwenen, kreeg de (van oorsprong maoïstische) ‘massalijn’ meer gewicht – en een meer populistische inhoud. In 1994 maakte de SP onder leiding van Jan Marijnissen haar debuut in de Tweede Kamer, met de leuze “Stem tegen, stem SP!”. In haar programma omschreef de partij zich als “een partij die geworteld is onder de mensen en weet wat er leeft” en zette ze zich af tegen “hooghartige” politici die de beslissingen niet aan “de mensen zelf” willen overlaten (SP, 1994, p. 16). De term ‘volk’ werd niet expliciet gebruikt, maar “voormalige gastarbeiders” dienden zich aan te passen aan Nederlandse zeden en gewoonten (SP, 1994, p. 12). Daarnaast hield de partij vast aan een onversneden socialisme: socialisatie van (belangrijke) bedrijven, “planning op hoofdlijnen” en meer zeggenschap voor werknemers (SP, 1994, p. 5). Voor partijleider Marijnissen stonden in 1994 het neoliberalisme en de Europese eenwording als politieke problemen centraal, dus niet de tegenstelling tussen elite en volk.⁵ In 1999 omschreef de SP in een nieuw beginselprogramma socialisme als menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit en legde de partij meer nadruk op democratie dan op socialisatie of planning (SP, 2001). Ook de verkiezingsprogramma’s die in 2002, 2003 en 2006 verschenen ademen een meer sociaaldemocratische geest (zie Voerman & Lucardie, 2007, pp. 145-160; zie ook Voerman, 2009). De SP bleef weliswaar meer directe democratie eisen, met name referendum en volksinitiatief, maar onderscheidde zich daarmee niet wezenlijk van D66 en GroenLinks – partijen die zelden of nooit als populistisch worden betiteld.⁶ Af en toe klinkt niettemin nog enig populisme door in uitlatingen van SP-leiders. Zo schreef Agnes Kant, die Marijnissen in 2008 als fractievoorzitter in de Tweede Kamer opvolgde, over “een zelfverklaarde bestuurlijke elite die boven de mensen staat” (2009). De elite zou in haar ogen echter niet moeten verdwijnen, maar “naast de mensen” moeten gaan staan. Ook de verkiezingscampagnes van de SP bevatten nog duidelijk populistische elementen, zoals de tomaat – symbool voor protest tegen een politieke elite. Extremistische elementen zijn al eerder verdwenen. Sommige uitspraken in de jaren negentig zou men nog als indicatie van een democratisch extremisme kunnen duiden, maar na 1999 komt men die niet meer tegen en kan men hooguit sporen van democratisch radicalisme waarnemen – die ook bij D66 en GroenLinks te vinden zijn.

Sociaal- of links-populisme lijkt in Vlaanderen nog zwakker dan in Nederland. De Vlaamse *Partij van de Arbeid (PVDA)*, die qua oorsprong wel enigszins met de

Nederlandse SP te vergelijken valt, heeft het populisme nooit helemaal omarmd en is altijd een tamelijk dogmatische en links-extremistische randpartij gebleven (Delwit & De Waele, 1998, pp. 540-546). Ook in de eenentwintigste eeuw koesterde de PVDA de erfenis van Mao, Lenin en zelfs Stalin (PVDA, 2002a). Ze streefde naar een radendemocratie onder leiding van een communistische partij en verwierp de huidige parlementaire democratie: daarin “heeft het volk bijna niets te zeggen” (PVDA, 2002b). In haar recente programma meed ze extreme uitspraken en legde ze de nadruk op sociaaleconomische problemen, de kredietcrisis, de collectieve sector en behoud van Belgische eenheid (PVDA, 2009).

5.4. *Puur populisme?*

Eén partij valt op het eerste gezicht niet in één van deze drie families in te delen: Leefbaar Nederland. De partij ontstond in 1999 op initiatief van de leiders van de lokale partijen Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht. Het beknopte programma waarmee de partij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 inging, bevatte uitspraken over uiteenlopende onderwerpen als asielbeleid, criminaliteit, onderwijs, landbouw, sociaaleconomisch beleid en het Midden-Oosten, maar de enige rode draad daarin was “een leefbaar Nederland, waarin de burgers niet alleen zeggenschap hebben, maar ook aangesproken worden op hun verantwoordelijkheden” (Leefbaar Nederland, 2002, p. 312). De burgers hadden volgens Leefbaar Nederland weinig meer te zeggen. Verkiezingen waren “een verplicht politiek ritueel om de schijn van een democratisch gelegitimeerd bestel op te houden”, terwijl de echte beslissingen genomen werden door “een nieuwe regentenstand” die de politieke baantjes onder elkaar verdeelde (Leefbaar Nederland, 2002, p. 312). In het onderwijs heerste een “circulairdictatuur” die plaats zou moeten maken voor zeggenschap van docenten, ouders en leerlingen (Leefbaar Nederland, 2002, p. 315). Justitie moest het “vertrouwen van de burgers” terugwinnen (Leefbaar Nederland, 2002, p. 314). Burgers moesten geraadpleegd worden bij belangrijke Europese kwesties. Burgers moesten bovendien hun burgemeester, Kamerleden en minister-president direct kunnen kiezen en via correctieve referenda wetgeving kunnen beïnvloeden (Leefbaar Nederland, 2002, p. 313).

Leefbaar Nederland lijkt een uitzonderlijk geval van puur populisme vrijwel zonder ideologische toevoegingen. Aanvankelijk kon men de partij links van het midden plaatsen, zoals Philip van Praag in 2001 vaststelde, al vermeed zij zelf elke plaatsbepaling (Van Praag, 2001). Haar oprichters deelden vaak een sociaal-democratische achtergrond, al hadden ze zich eerder geëngageerd in lokale partijen (Lucardie, 2004, p. 209). Niettemin nomineerden ze als lijsttrekker in 2001 Pim Fortuyn, die weliswaar ook uit de PvdA afkomstig was maar in deze periode vooral opviel door zijn rechtse standpunten over vreemdelingenbeleid (Lucar-

die & Voerman, 2002; zie ook Pels, 2003, pp. 16-21). Meningsverschillen met het partijbestuur over dit toen nog feitelijk taboe verklaarde onderwerp vormden de aanleiding voor zijn gedwongen vertrek in februari 2002. Fortuyn's opvolger, Fred Teeven, was lid geweest van de VVD en keerde na het einde van Leefbaar Nederland naar die partij terug. Haitske van der Linde was politiek nog een onbeschreven blad toen ze – op 22-jarige leeftijd – in december 2002 tot derde (en laatste) lijststaanvoerder van Leefbaar Nederland gekozen werd. De partij ging de verkiezingen van 2003 in met een uitgebreid en tamelijk gematigd programma. Naast de bekende voorstellen voor meer zeggenschap voor burgers bevatte dit meer eisen als: hard optreden tegen drugs, meer nadruk op integratie van immigranten, algemene lastenverlichting en afschaffing van successierechten naast handhaving van een welvaarts vaste AOW en behoud van staatsinvloed over Schiphol (in plaats van privatisering) (Leefbaar Nederland, 2003). Wellicht tekende zich hiermee een ontwikkeling in liberaal-conservatieve richting af. Die ontwikkeling bleef onvoltooid: nadat de partij in 2003 slechts 0,4% van de kiezers had weten te winnen – te weinig voor een zetel – besloot Leefbaar Nederland zich op te heffen, al zou de uitvoering van dit besluit nog vier jaar in beslag nemen. Was hier sprake van democratisch extremisme? Indien verwezenlijkt, zouden deze voorstellen zo te zien het vigerende *regimen mixtum* niet afschaffen maar hooguit een verschuiving van het evenwicht teweegbrengen. Het is zelfs de vraag of de burger wel zoveel meer macht zou krijgen. Verkiezing van burgemeesters en minister-president zou eerder het monarchische dan het democratische element in het gemengde stelsel kunnen versterken.

6. Conclusies

Populisme werd hier gedefinieerd als een dunne of partiële ideologie waarin de tegenstelling tussen volk en elite centraal staat en als belangrijkste politiek probleem wordt gezien. Extremisme werd omschreven als de tendens om ofwel de democratische ofwel de aristocratische of autoritaire elementen in het bestaande politieke bestel absoluut te stellen en de andere te elimineren.

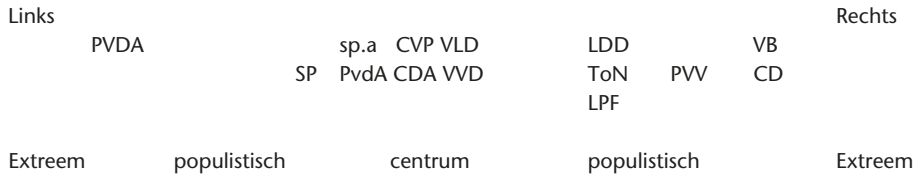
Populisme bleek in meer of mindere mate aanwezig in de programma's en andere publicaties en uitspraken van CD, CP, LDD, Leefbaar Nederland, LPF, PVV, SP, Trots op Nederland en het VB. Alleen Leefbaar Nederland en LPF voldeden geheel aan onze definitie. Bij PVV en VB was het populisme duidelijk aanwezig maar leek het ondergeschikt aan nationalisme, al zijn die twee elementen met name bij het VB moeilijk te scheiden. CD, CP en SP suggereerden wel een tegenstelling

tussen volk en elite maar hechtten meer belang aan andere problemen. Bij Trots op Nederland en LDD leek de tegenstelling tussen elite en volk een kernthema te vormen, maar werd dit niet erg duidelijk uitgewerkt in de – nog schaarse – publicaties van de partijen. Secundaire kenmerken van populisme, zoals nadruk op de ‘ingode’ kwaliteit, de homogeniteit en het gezond verstand van het volk, vielen wel bij het VB en in aanleg bij Trots op Nederland maar nauwelijks bij de andere partijen waar te nemen. Dat toont nog eens aan dat populisme een tamelijk vloeibaar verschijnsel is dat zelden vaste vorm aanneemt en ook zelden in onverdunde vorm valt waar te nemen. Juist de meest puur populistische bewegingen lijken een vluchtig karakter te hebben – Leefbaar Nederland en de LPF verdwenen binnen een vijftal jaren van het politieke toneel en of Trots op Nederland het langer zal volhouden valt nog te bezien. Partijen die een dosis populisme mengen met andere ideologieën maken wellicht meer kans op duurzaamheid. CD en CP kenden weliswaar ook een vluchtig bestaan – ongeveer tien respectievelijk zes jaar – maar VB en SP konden anno 2009 op ruim 30 jaar respectievelijk 38 jaar terugblikken. Over de duurzaamheid van LDD, Trots op Nederland en PVV valt nog weinig te zeggen.

Wanneer we een onderscheid maken tussen de drie deelfamilies van populisme, valt op dat nationaal-populisme in de Lage Landen de grootste kans op electoraal succes lijkt te hebben. In de Vlaamse politieke cultuur was het reeds diep geworteld, maar in Nederland lijkt het in het afgelopen decennium bezig een inhaalslag te maken. Liberaal populisme paste wellicht meer in de Nederlandse traditie, maar ontwikkelt zich nu ook in Vlaanderen. Het onderscheid tussen liberaal en nationaal populisme bleek echter in de praktijk niet altijd duidelijk: nationalisme speelde immers ook bij de liberaal-populistische LPF en LDD een rol, zij het in gematigde vorm. Sociaal populisme bleek in de Lage Landen zwak ontwikkeld. Bij de Nederlandse SP kan men vanaf het eind van de jaren negentig hoogstens van een sociaal-populistische onderstroom spreken, de dominante ideologie van de partij is in feite sociaaldemocratisch.

Extremisme in democratische of antidemocratische zin kwam in de Lage Landen anno 2009 nauwelijks nog voor – wanneer men afziet van het maoïstische verleden van de SP en het autoritaire verleden van het VB. Alleen het voorkeursbeleid voor ‘echte’ Vlamingen bij het VB – evenals het voorkeursbeleid voor ‘echte’ Nederlanders bij de CD in de jaren negentig – zou men nog als extremistisch element kunnen duiden. De jongste loten aan de populistische stam, LDD, PVV en Trots op Nederland, wezen extremisme duidelijk af, zonder echter het bestaande politieke bestel te omarmen. Dat gold eveneens voor hun voorgangers Leefbaar Nederland en LPF. Ze stonden dus feitelijk tussen establishment en extremisme in (zie figuur 1). Daarmee wordt de stelling van Andreas Schedler dat populistische partijen een plaats zoeken tussen loyale oppositie en antidemocratische oppositie in, grotendeels bevestigd (Schedler, 1996).

TUSSEN ESTABLISHMENT EN EXTREMISME

Figuur 1. Extremistische, populistische en centrumpartijen in Nederland en Vlaanderen.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van een paper die op het Politicologenetmaal in Nijmegen op 29 mei 2009 gepresenteerd werd. De auteur dankt de deelnemers van de werkgroep, evenals dr. Hilde Coffé en de anonieme beoordelaars van *Res Publica* voor hun nuttige opmerkingen.
2. In zijn recentere werk beschouwt Mudde het VB echter als “radical right” en niet meer als “extreme right” (Mudde, 2007, pp. 32-59).
3. In het Duits: “Die Politische Klasse hat die Anbindung an das Volk verloren beziehungsweise aufgegeben”.
4. Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen op 18 november 2009 wist Trots op Nederland in de Zuid-Hollandse gemeente Zuidplas twee zetels te veroveren.
5. Interview met Jan Marijnissen op 5 april 1994.
6. In de jaren negentig ijverde de SP ook voor een direct gekozen buremeester, in recente programma’s niet meer; zie SP, Een beter Nederland voor hetzelfde geld, in H. Pellikaan *et al.* (Eds.) *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 22 november 2006*, Amsterdam: Rozenberg, 2006, pp. 443-493.

Bibliografie

- Abts, K. & Rummens, S. (2007). Populism versus Democracy. *Political Studies*, 55 (2), 405-424.
- Akkerman, T. (2003). Populism and Democracy: Challenge or Pathology? *Acta Politica*, 38 (2), 147-159.

- Akoun, A. et al. (1979). *Dictionnaire de politique. Le présent en question*. Paris: Librairie Larousse.
- Backes, U. (2006). *Politische Extreme. Eine Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Backes, U. & Jesse, E. (1985). *Totalitarismus, Extremismus, Terrorismus: Ein Literaturführer und Wegweiser zur Extremismusforschung in der Bundesrepublik*. Opladen: Leske + Budrich.
- Backes, U. & Jesse, E. (1987). Extremismusforschung – ein Stiefkind der Politikwissenschaft. In W. Michalka (Ed.), *Extremismus und streitbare Demokratie* (pp. 9-28). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Barr, R.R. (2007). Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics. *Party Politics*, 15 (1), 29-48.
- Blok, A. & Van Melle, J. (2008). *Veel gekker kan het niet worden*. Hilversum: Just Publishers.
- Brants, K. & Hogendoorn, W. (1983). *Van vreemde smetten vrij: de opkomst van de Centruumpartij*. Bussum: De Haan.
- Canetti-Nisim, D. (2004). Two Religious Meaning Systems, One Political Belief System: Religiosity, Alternative Religiosity and Political Extremism. In L. Weinberg & A. Pedahzur (Eds.), *Religious Fundamentalism and Political Extremism* (pp. 35-54). London/Portland: Frank Cass.
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2-16.
- CD (1994). *Oost West Thuis Best: Partijprogramma Verkiezingen Tweede Kamer 1994*. Den Haag: Thomas Hobbes Stichting; ook opgenomen in I. Lipschits (Ed.), *Verkiezingsprogramma's 1994* (pp. 423-433). Den Haag: Sdu.
- CD (z.j.). *Juridisch Regiem van de Vereniging Centrumdemocraten. Statuten en reglementen*, z.pl.
- Centrumpartij (1982). *Partijprogramma*. Den Haag: Centrumpartij.
- Chorus, J. & De Galan, M. (2002). *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Couwenberg, S.W. (2004). *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*. Budel: Damon.
- Davidović, M. Van Donselaar, J., Rodrigues, P.R. & Wagenaar, W. (2008). Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV. In J. van Donselaar & P.R. Rodrigues (Eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste Rapportage* (pp. 167-198). Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Dedecker, J.M. (2006). *Rechts voor de raap*. Leuven: Van Halewyck.
- Delwit, P. & Dewaele, J.-M. (1998). Linksextremismus in Belgien. In P. Moreau, M. Lazar & G. Hirscher (Eds.), *Der Kommunismus in Westeuropa: Niedergang oder Mutation?* (pp. 524-550). Landsberg am Lech: Olzog.

- Deweerd, M. (2007). Overzicht van het Belgische politiek gebeuren in 2006. *Res Publica*, 49 (2/3), 235-332.
- Duk, W. & Sleutjes, L. (2008). "Populist? Ik vind het een geuzennaam". Interview met Rita Verdonk. *Dagblad van het Noorden*, 27 maart 2008, p. 4.
- Eycken, F. van & Schoeters, S. (1988). *Het Vlaams Blok marcheert*. Deurne: Imprint.
- Fieschi, C. (2004). Introduction. *Journal of Political Ideologies*, 9 (3), 235-240.
- Fortuyn, W.S.P. (1991). Op weg naar een geatomiseerde samenleving? *Namens*, 6 (5), 7-11.
- Fortuyn, W.S.P. (1995). *Uw baan staat op de tocht! De overlegeconomie voorbij*. Utrecht: Bruna.
- Fortuyn, P. (1997). *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude*. Utrecht: Bruna.
- Fortuyn, P. (2001). *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*. Uithoorn/Rotterdam: Karakter Uitgevers/Speakers Academy (tweede, herziene druk).
- Fortuyn, P. (2002a). *De puinhopen van acht jaar paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*. Rotterdam: Speakers Academy.
- Fortuyn, W.S.P. (2002b). *De verweesde samenleving: een religieus-sociologisch traktaat*. Uithoorn/Rotterdam: Karakter/ Speakers Academy (tweede druk).
- Galeotti, G. (2002). At the Outskirts of the Constitution. In A. Breton *et al.* (Eds.), *Political Extremism and Rationality* (pp. 122-138). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hawkins, K.A. (2009). Is Chávez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, 42 (8), 1040-1067.
- Holsteyn, J. van (2005). Geert Wilders is hooguit een halve populist. *Trouw*, 18 maart 2005, p. V9.
- Ignazi, P. (2003). *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Jagers, J. (2006). *De Stem van het Volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen*. Antwerpen: Universiteit van Antwerpen.
- Janmaat, H. (1980). Een nieuwe lente, een nieuw geluid. *Middenweg*, 1 (1), 5-8.
- Janmaat, H. (1984). De plaats van de Centruumpartij in de Nederlandse politiek. *Middenweg*, 5 (1/2), 5-11.
- Kaldor, M. & Muro, D. (2003). Religious and Nationalist Militant Groups. In M. Kaldor, H. Anheier & M. Glasius (Eds.), *Global Civil Society 2003* (pp. 151-184). Oxford: Oxford University Press.
- Kant, A. (2009). Niemand wacht op verheffing door Bos. *NRC Handelsblad*, 1 juli, p. 7.
- Konst, N. (1981). Ik zal handhaven. *Middenweg*, 2 (6/7), 2-7.

- Laycock, D. (2002). *The New Right and Democracy in Canada*. Oxford: Oxford University Press.
- Leefbaar Nederland (2002). Leefbaar Nederland komt er NU aan. In J. van Holsteyn et al. (Eds.), *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (pp. 311-317). Amsterdam: Rozenberg.
- Leefbaar Nederland (2003). Deze keer doen ze echt wat ze beloven. In J. van Holsteyn et al. (Eds.), *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (pp 318-367). Amsterdam: Rozenberg.
- Lijst Dedecker (2007). Beginselverklaring. www.lijstdedecker.info (5 oktober 2009).
- Lijst Dedecker (2008). *20 renovatiewerken om de democratie, de rechtstaat en de welvaartstaat te redden*. www.lijstdedecker.com/nl/20-renovatiewerken-845.htm (2 oktober 2009).
- Lijst Dedecker (2009). LDD-programma Vlaamse verkiezingen. www.lijstdedecker.com/nl/verkiezingsprogramma.855.htm (2 oktober 2009).
- Lijst Pim Fortuyn (2002a). *Statuten Lijst Pim Fortuyn*. www.pimfortuyn.nl/party99f8.html (March 22, 2004).
- Lijst Pim Fortuyn (2002b). Zakelijk met een hart. In J. van Holsteyn et al. (Eds.), *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (pp. 361-367). Amsterdam: Rozenberg.
- Lijst Pim Fortuyn (2003). Politiek is passie. Verkiezingsprogramma 2003. In J. van Holsteyn et al. (Eds.), *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (pp. 368-392). Amsterdam: Rozenberg.
- Lipset, S.M. & Raab, E. (1971). *The Politics of Unreason. Right-Wing Extremism in America, 1790-1970*. London: Heinemann.
- Lucardie, A.P.M. (1994). Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek 1993 DNPP* (pp. 200-228). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Lucardie, P. (2002). Extreme partijen: doodgravers van de democratie? In J. van Holsteyn & C. Mudde (Eds.) *Democratie in verval?* (pp. 65-82). Amsterdam: Boom.
- Lucardie, A.P.M. (2004). Ex Oriente Lux. Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek 2003 DNPP* (pp. 198-231). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Lucardie, P. & Voerman, G. (2002). Het gedachtegoed van Pim Fortuyn: liberaal patriot of nationaal populist. *Socialisme & Democratie*, 59 (4), 32-42.
- March, L. & Mudde, C. (2005). What's Left of the Radical Left? The European Radical Left After 1989: Decline and Mutation. *Comparative European Politics*, 3 (1), 23-49.
- Mudde, C. (2000). *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester: Manchester University Press.
- Mudde, C. (2002). Extremist Movements. In P. Heywood, E. Jones & M. Rhodes (Eds.), *Developments in West European Politics* (pp. 135-148). Basingstoke: Palgrave.

- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 541-563.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nozick, R. (1997). *Socratic Puzzles*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Perlstein, R. (2001). *Before the Storm. Barry Goldwater and the Unmaking of the American Consensus*. New York: Hill and Wang.
- PVDA (2002a). De historische ervaring van het socialisme. www.pvda.be/wat/wat_c.htm (21 november 2003).
- PVDA (2002b). FAQ 7 communisme: einde van de democratie? www.ptb.be/scripts/article.phtml (21 november 2003).
- PVDA (2009). Programma. www.pvda.be/wie-zijn-we/programma.html (8 oktober 2009).
- PVV (2006). Verkiezingspamflet. In H. Pellikaan *et al.* (Eds.) *Verkiezing van de Tweede Kamer 22 november 2006. Verkiezingsprogramma's* (pp. 407-410). Amsterdam: Rozenberg.
- PVV (2008). *Nieuwsbrief van de PVV*. 17 september.
- PVV (2009a). *Nieuwsbrief van de PVV*. 23 maart.
- PVV (2009b). *Nieuwsbrief van de PVV*. 29 mei.
- Praag, P. van (2001). Leefbaar Nederland: de Oranje partij. *De Helling*, 14 (1), 13-15.
- Rydgren, J. & Van Holsteyn, J. (2005). Holland and Pim Fortuyn: A Deviant Case or the Beginning of Something New? In J. Rydgren (Ed.), *Movements of Exclusion: Radical Right-Wing Populism in the Western World* (pp. 41-64). New York: Nova Science.
- Schedler, A. (2006). Anti-Political-Establishment Parties. *Party Politics*, 2 (3), 291-312.
- Schwarz, M. (2007). "Ich lebe in Todesangst": Seit den Morden an Pim Fortuyn und Theo van Gogh ist Geert Wilders Hollands prominentester Islam-Kritiker. *Junge Freiheit*, 7 september, p. 3.
- SP (1974). *Beginnselen van de Socialistiese Partij*. Rotterdam: SP.
- SP (1993). Handvest 2000. In *Wegwijs in de SP* (pp. 15-19). Rotterdam: SP.
- SP (1994). *Stem tegen, stem SP: Verkiezingsprogramma Socialistische Partij*. Rotterdam: SP.
- SP (2001). Heel de mens. Kernvisie van de SP, zoals vastgesteld door het congres op 18 december 1999. In *Wegwijs in de SP* (pp. 25-33). Rotterdam: SP. www.sp.nl/partij/theorie/kernvisie/heel_de_mens.pdf (22 april 2005).
- Spruyt, M. (2000). *Wat het Vlaams Blok verzwijgt*. Leuven: Van Halewyck.
- Stanley, B. (2008). The Thin Ideology of Populism. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), 95-110.
- Swyngedouw, M. (1998). The Extreme Right in Belgium: Of a Non-existent Front National and an Omnipresent Vlaams Blok. In H.-G. Betz & S. Immerfall (Eds.), *The*

- New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies* (pp. 59-76). New York: St. Martin's Press.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Trots op Nederland (2007). Trots op Nederland – De nieuwe beweging van Rita Verdonk. www.stemrita.nl (21 oktober 2007).
- Trots op Nederland (2008). De visie van Trots op Nederland. www.trotsopnederland.nl (16 december 2008).
- Vlaams Belang (2004a). Programmaboek. www.vlaamsbelang.org/files/20041212_programma.pdf (28 januari 2005).
- Vlaams Belang (2004b). Beginselverklaring. www.vlaamsbelang.org (7 januari 2009).
- Vlaams Blok (z.j.). Grondbeginselen van het Vlaams Blok. www.users.telenet.be/supportfiles/grondbeginselen.htm (23 oktober 2009).
- Voerman, G. (1987). De “Rode Jehova’s”. Een geschiedenis van de Socialistiese Partij. In R. Koole (Ed.), *Jaarboek 1986 DNPP* (pp. 124-150). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Voerman, G. & Lucardie, P. (2007). De sociaal-democratisering van de SP. In F. Becker & R. Cuperus (Eds.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (pp. 139-164). Amsterdam: Mets & Schilt/ Wiardi Beckman Stichting.
- Vossen, K. (2009). Hele en halve populistten. Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat. *Socialisme & Democratie*, 66 (9), 19-25.
- Weber, M. ([1904] 1968) Die “Objektivität” sozialwissenschaftlicher Erkenntnis. In J. Winckelmann (Ed.) *Max Weber: Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik* (pp. 186-262). Stuttgart: Kröner [Oorpronkelijk in 1904 gepubliceerd in het *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 19, 24-87].
- Wilders, G. (2005). *Kies voor vrijheid: een eerlijk antwoord*. Z.pl., z.u.
- Wilders, G. (2006). *Klare wijn*. www.geertwilders.nl (19 oktober 2006).
- Wilders, G. & Bosma, M. (2008). Nederland en Vlaanderen horen bij elkaar. *NRC Handelsblad*, 7 juli, p. 7.